CRÒNICA I EVOCACIÓ DES D'ESTRANYA CONTRADA (MÈXIC, 1942-1961)

FRANCESC FOGUET I BOREU
Universitat Autònoma de Barcelona

Al pròleg del recull *De l'exili a Mèxic* (1993), Artur Bladé i Desumvila situava l'aixecament feixista del 18 de juliol de 1936 com a punt de partida d'un itinerari vital que li féu conèixer la revolució, la guerra i l'exili com a experiències doloroses (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 9).[1] És la presa de posició biogràfica més explícita de l'escriptor de Benissanet respecte a la gènesi de l'operació memorialística que endegà des de terres mexicanes. Marcats per l'«enyorança» i el «desig» de retornar a la pàtria, i també per la incertesa de retrobar-la diferent després de la vivència mutiladora de l'exili, els dinou anys d'expatriat a Mèxic emmenaren Bladé a ordir una reconstrucció d'una memòria col·lectiva i individual, entre la crònica i l'evocació, que abraçava tres grans àmbits: l'espiritual, el col·lectiu i l'íntim.[2] «Cronista *in partibus*», «memorialista», «dietarista», tal com s'autodefinia, el benissanetà féu d'observador encuriosit, de notari minuciós que aixecava acta del present i donava fe —tot visibilitzant cada vegada més el jo— d'allò realment viscut.[3]

1 A *De l'exili a Mèxic*, Bladé hi antologà articles de temàtica mexicana publicats, sobretot a *Xaloc*, durant els anys setanta. El memorialista benissanetà hi aprofità les anotacions als quaderns dietarístics per refer la memòria pública de l'exili mexicà. Així, a més de complaure's a contar —amb una ironia filocarneriana— l'adaptabilitat dels refugiats catalans al nou medi mexicà, Bladé hi aplegà, com ja havia fet a *L'exiliada*, una sèrie de semblances, retrats o obituaris dedicats a amics i coneguts com ara el comediògraf Avel·lí Artís i Balaguer, un dels treballs més extensos; el comandant Enric Pérez Farràs, que conegué a França el 1942 amb motiu del viatge fallit del 14 d'abril i retrobà a Mèxic quan treballava a les Industrias Mecánicas Manuel Suárez (IMMS); Manuel Alcàntara i Gusart, l'ànima de la Residència Catalana de Montpeller, i altres que va poder conèixer o tractar a Mèxic (l'artista Benet Messeguer, el poeta Josep Carner, els polítics Joan Comorera o Antoni M. Sbert, i un llarg etcètera).

2 Una derivació lírica de l'enyorança i el desig de retorn a la pàtria es pot trobar en els *Versos de l'exili*, especialment «D'exili» i «D'enyor i d'esperança», escrits el 1940. Vegeu BLADÉ I DESUMVILA, 2007: 61-63.

3 Vegeu, sobre l'autodefinició de l'ofici de cronista, BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 114; 2006b: 268 i 2006c: 11. Bladé declarà que sovint treballava sobre notes escrites durant o poc després dels fets «realment viscuts» (BLADÉ I DESUMVILA, 2006c: 26).

Quan Bladé començà a veure, arran de la desfeta en la batalla de l'Ebre, que el desenllaç fatídic de la guerra abocava els republicans a la diàspora, poc pensava que aniria a raure a Mèxic. És cert que Mèxic, a través de Lázaro Cárdenas, el seu president, havia donat suport al govern republicà espanyol, enviant armes i acollint infants orfes, però la possibilitat d'anar a recalar en un país americà era, aleshores, tan remota que no els degué ni passar pel cap. L'exili forçat a França permetia als exiliats no allunyar-se gaire de Catalunya i continuar preservant l'esperança del retorn (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 17-18). No obstant això, des de l'abril de 1939, quan Bladé es trobava a París, l'opció d'exiliar-se a Mèxic ja apareixia com una sortida viable a la situació caòtica i erràtica que vivien els compatriotes catalans a França, la majoria sense documentació ni sense expectatives de futur (BLADÉ I DESUMVILA, 2006c: 88-91).

El 25 de juliol de 1939, Bladé deixà testimoniatge, a *L'exiliada*, de l'afluència constant, a Montpeller, de fugitius dels camps de concentració francesos on la majoria dels que hi eren reclosos confiava que les organitzacions polítiques o sindicals a què pertanyien els treguessin de l'infern en què es trobaven i els facilitessin un passatge per embarcar-se cap a Mèxic (BLADÉ I DESUMVILA, 2006c: 186-187). Milers de refugiats havien passat dels camps filferrats als vaixells *Sinaia, Ipanema* i *Mexique* que els duien al país amic, tot i que la magnitud del problema no permetia una solució general. Bladé apuntava que l'esclat d'una guerra mundial era un motiu d'«esperança» per a resoldre la situació dels exiliats, però alhora li feia creure que l'exili dels catalans no desentonava gens amb «el desori d'un món en què tothom, homes i pobles, sembla trobar-se en un carreró sense sortida» (Ibidem).

La situació dels exiliats catalans s'agreujà encara més amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, l'1 de setembre de 1939. Pocs mesos després, Bladé anotava en les pàgines del seu dietari, corresponents al 20 de març de 1940, que el problema dels confinats en els camps de concentració francesos continuava irresolt

al cap d'un any i que únicament un nombre reduït de catalans havia pogut sortir-ne i embarcar-se rumb a Mèxic (BLADÉ I DESUMVILA, 2006c: 295; 1993: 20). L'opció mexicana es convertí en el tema de conversa més freqüent en els cenacles catalans de Montpeller que començaven a rebre notícies dels exiliats que ja s'havien instal·lat al país sud-americà: els elogis al president Cárdenas s'acompanyaven de recels sobre la diferència de costums, el concepte diferent que es tenia de la moral i de la vida, i les dificultats de trobar una feina adequada (BLADÉ I DESUMVILA, 2006c: 236).[4]

Després de la signatura de l'armistici entre el mariscal Pétain i Hitler, el govern de Vichy rubricà, el 22 d'agost de 1940, un pacte amb el president Lázaro Cárdenas en virtut del qual el govern mexicà asseguraria la subsistència dels refugiats catalans i espanyols fins que les circumstàncies permetessin d'embarcar-los cap a Mèxic.[5] La notícia d'aquest conveni francomexicà causà una gran impressió en els exiliats catalans que agrairen el gest humanitari i el suport moral del govern de Cárdenas, ja que els assegurava la supervivència, cada vegada més precària i amenaçada per la maquinària del terror nazi, i els obria una esperança per fugir de la guerra cap a la «terra de promissió» (BLADÉ I DESUMVILA, 1981: 83 i 1984: 420). L'avanç del front bèl·lic i la desfeta de França accentuà «la febre emigratòria» dels catalans exiliats que veien Mèxic com «un país de somni, el nou Eldorado, Utopia i Icària, tot d'un plegat», com anotava Bladé l'1 de setembre de 1940 (BLADÉ I DESUMVILA, 2006c: 361).

Inicialment, Bladé es negà a embarcar-se cap a Mèxic, però la situació es féu cada vegada més insostenible per les restriccions d'aliments que patien els exiliats catalans, fins a l'extrem que el seu fill Artur començà a patir símptomes de desnodriment.[6] El 30 de novembre de 1940, la Residència Catalana de Montpeller convocà els caps de família, els cognoms dels quals comencessin

4 Sobre la solidaritat del govern Cárdenas i les expedicions a Mèxic, vegeu les aportacions recents de SOLÉ I PUJOL, 2007: 69-71 i 82-83.

5 A propòsit del suport de Mèxic als exiliats republicans, vegeu PLA BRUGAT, 2000: 109-156.

6 «Anar a Mèxic, a mi no em feia cap il·lusió. Però la dona em deia cada dia que a França la vida es feia impossible» (BLADÉ I DESUMVILA, 1978: 210). Cf. BLADÉ I DESUMVILA, 1981: 116 i 2006a: 64.

per les dues primeres lletres de l'abecedari, per iniciar els tràmits per a l'embarcament. Bladé anà a inscriure el seu i els de Cinta Font, la dona, i Artur, el fill (BLADÉ I DESUMVILA, 2006c: 399). En la llista d'«embarcables» que, avalada per Esquerra Republicana de Catalunya, es presentà al Consolat General de Mèxic, instal·lat a Marsella per vetllar la tramitació de permisos, hi havia la família Bladé Font (BLADÉ I DESUMVILA, 1981: 121). «La perspectiva d'embarcar —o de restar a terra— ja que tot era incert i semblava un combat contra les ombres, produïa un desassossec general agreujat per les notícies de confinaments i deportacions en altres llocs de França, imposats pels alemanys», recordava BLADÉ I DESUMVILA, 1981: 122.

Després d'una tempativa fallida el 14 d'abril de 1942, la família Bladé Font aconseguí embarcar-se el 8 de setembre del mateix any, en el *Maréchal Lyautey* de Marsella a Casablanca, i amb el *Nyassa* de Casablanca a Veracruz, on arribaren al cap de 38 dies, el 16 d'octubre.[7] Dels vuit-cents passatgers, uns cent cinquanta eren catalans, entre els quals Bladé retrobà l'amic Antoni Terré i els seus col·legues escriptors Josep Navarro i Costabella, Josep Roure-Torent, Josep M. Francès, Joan Cid Mulet o Agustí Cabruja (RIERA LLORCA, 1994: 42-43). A bord del transatlàntic portuguès *Nyassa*, tal com va escriure a Carles Riba, en una carta intimista datada el 21 de setembre de 1942, recuperà «el món de la civilització» i pogué comprovar com, en passar davant de Barcelona, fins i tot els exiliats espanyols ploraven escoltant *L'Emigrant*. (GUARDIOLA, ed. 1991: 222, nota 4 i BLADÉ I DESUMVILA, 1978: 220-221). El viatge no estigué pas absent d'ensurts, perquè Mèxic havia entrat en guerra contra l'Eix. El *Nyassa*, el darrer vaixell que travessà l'Atlàntic amb refugiats peninsulars, hagué de fer una marrada —per ordre dels anglesos— passant per la Trinitat, una possessió britànica, al sud de les Antilles, que, temps a venir, es convertí en un punt clau per a l'ofensiva aliada.

7 Vegeu, sobre les peripècies del viatge cap a Mèxic, BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 22-24 i 26-49; 1981: 122 i 131; 1984: 428, 1978: 209-224.

LA MIRADA DESENCISADA DE L'EXILIAT

Poc amant dels patetismes, Bladé deixà testimoniança, amb un cert distanciament, de la seva arribada a l'estació de Mèxic D. F., on uns centenars de compatriotes i curiosos, amb pancartes de benvinguda i crits patriòtics, rebien els nouvinguts amb les llàgrimes als ulls (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 51). Al cap de pocs dies d'instal·lar-se a la capital mexicana, catalanista i republicà de primera volada com era, Bladé s'adonà que l'Orfeó Català, situat al cèntric carrer de la República de l'Uruguai i punt d'encontre neuràlgic dels exiliats catalans, corroborava la impressió que els correligionaris formaven «un veritable *panier de crabes*» (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 53).[8] En el microcosmos de l'Orfeó, tots els partits polítics catalans, d'abans i durant la guerra, hi tenien representació fragmentada per picabaralles i dissidències internes —un element que Bladé considerava que potser era «consubstancial a la naturalesa de la política»— (BLADÉ I DESUMVILA, 1984: 441), en un autèntic desori partidista, fet de personalismes i ambicions irrisoris. Bladé ho observava des de la distància crítica i lamentava que la desunió política contribuís a la «disgregació espiritual, més nefasta pel fet de ser molt lluny de ser plenes de possibilitats d'entesa, que és com dir d'esperança» (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 53).[9]

Un cop resolts els problemes d'allotjament, Bladé visità Josep Carner amb dues cartes de presentació, una de Francesc Pujols i una altra de Carles Riba (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 55-59). Recuperà l'amic Jaume Pi-Sunyer i teixí una xarxa de relacions amb Bartomeu Costa-Amic i Josep M. Poblet, entre d'altres.[10] Després de legalitzar la seva situació d'asilat polític, començà, a mitjan de novembre de 1942, a exercir de «corredor d'articles de perfumeria» per poder-se guanyar la vida (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 70). Situant-se al marge de les divergències polítiques, Bladé es féu

8 Sobre l'Orfeó Català de Mèxic, vegeu SOLÉ I PUJOL, 2007: 172-174.
9 Quant als aspectes més biogràfics de l'exili mexicà, vegeu SINCA, 2005, especialment les p. 55-62.
10 BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 61-62 (Pi-Sunyer), 72-76 (Costa-Amic), 110-112 (Poblet).

soci de l'Orfeó i s'inscrigué, juntament amb la seva dona Cinta i el seu fill Artur, a la coral del centre. Com tants altres catalans afincats a Mèxic, Bladé visqué el xoc cultural que suposava per a un europeu haver d'aclimatar-se a un país tan gran i tan exòtic com Mèxic, que els rebia amb els braços oberts.

La mirada de l'exiliat es tornava caldersiana en l'anotació dietarística del 24 de novembre de 1942, en què constatava les dimensions enormes de Mèxic, «un país fabulós, ric de tota riquesa i pobre de tota misèria, un dels més pintorescos i alhora més dramàtics del món, on el bé i el mal, les llegendes més fantàstiques i la realitat més descarnada planen en l'ambient com la neu en el cràter dels seus volcans; un país on encara s'hi fan descobriments de fauna i flora, on regnen tots els climes, on perduren les llengües indígenes, on no pas gaire lluny de ciutats florents hi ha vastes regions tot just conegudes» (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 79). Els refugiats catalans s'hi escarrabillaven com podien: alguns, els primers en arribar a Mèxic, es guanyaven bé la vida, mentre que els més nous miraven de sobreviure-hi fent les feines més diverses, però sobretot com a venedors dels productes més inversemblants, i confiant poder comprar un *carro* com a ostentació del canvi d'estatus (Ibidem).

Un dels episodis més divertits de l'exili bladerià és el de les seves funcions poc duradores, a les acaballes de l'any 1942, com a secretari particular d'una «pitonissa, quiromàntica, *cartomanciera*, nigromàntica» que s'anomenava Zulema Moraima Gelo, «doctora en psicología, la verdadera, la única que conoce el corazón del hombre y de la mujer» (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 81-84). Anecdotari a banda, com tants d'altres exiliats arribats a darrera hora, les dificultats per aconseguir una feina estable, amb un sou segur, foren un dels seus maldecaps més peremptoris. Bladé consignava en el seu dietari com l'«optimisme absurd dels primers dies» deixava pas a «la fredor de la realitat i una desconfiança tan irreflexiva, possiblement, com aquell entusiasme» (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 96). La incertesa pel futur i el *florentinisme* dels

nuclis polítics catalans enervaven Bladé, al qual tampoc no plaïa gaire el «jardí literari de les Amèriques», com al·ludia Rovira i Virgili als cenacles literaris de l'exili (ROVIRA I VIRGILI, 2002: 412). En contrapartida, trobava recer en les activitats culturals que li oferia l'Orfeó: la lectura dels diaris i les revistes, les converses amb els amics, els assaigs amb la dona i el fill a la coral (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 96).

«Tot és vague, confús, incert i, de vegades, tinc la impressió de lluitar contra les ombres», anotava en el seu dietari el 7 de gener de 1943 (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 105). És justament a primeries d'aquest mes que Bladé començà a treballar d'auxiliar de la secció de comptabilitat per a Industrias Mecánicas Manuel Suárez (IMMS), dirigides per l'enginyer català Francesc Càrdenas (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 106). Era una feina, fet i fet, que li desplaïa i que no l'atreia gens ni mica, de manera que mirava de compensar el tedi amb l'estudi d'anglès en els cursos gratuïts a la Biblioteca Benjamin Franklin i en els assaigs nocturns de la coral de l'Orfeó o del grup de teatre de l'entitat.

A 36 anys fets, amb una ironia tota carneriana, Bladé atribuïa la seva sensació d'inseguretat a les característiques del país d'acollida, terra de terratrèmols, i a la secular mandra dels seus habitants (BLADÉ I DESUMVILA, 1993: 129). Entre el treball més aviat «embrutidor» a les IMMS i les eternes divergències polítiques que, en contínua efervescència, se succeïen a l'Orfeó Català, Bladé no estava gens content de la seva situació vital i, fins i tot, es plantejà d'anar-se'n a l'Argentina, on tenia quatre germans que hi residien. No obstant les dificultats d'integrar-se a Mèxic i l'enyorança permanent de la terra natal, Bladé es féu un nom en els Jocs Florals celebrats a l'exili: el 1943, per exemple, guanyà el primer premi de poesia als celebrats a Santiago de Xile amb *Recull*, un conjunt de poemes inèdits.

Acabada la Segona Guerra Mundial amb el triomf dels aliats, tot feia creure que el règim franquista tenia les hores comptades i que els exiliats podrien retornar aviat a casa. A mesura que pas-

sava el temps, tanmateix, aquesta esperança es veié que era il·lusòria. No hi havia més remei, doncs, que espavilar-se en el país d'acollida. A poc a poc, la situació professional de Bladé començà a fer un tomb. Cap al 1948, deixà la feina de «factures i comptes» per les tasques de redacció al *Journal Français du Mexique*, l'única estabilitat professional que el benissanetà aconseguí a Mèxic.[11] Paral·lelament, col·laborà als diaris mexicans *El Nacional* (diari oficiós del govern mexicà) i *Última Hora* (edició de la tarda), i també en diversos diaris i revistes publicats pels exiliats catalans a Mèxic: *España Nueva*, *Full Català*, *La Humanitat*, *La Nostra Revista*, *La Nova Revista*, *El Poble Català*, *Pont Blau*, *Revista de Catalunya*, *Xaloc*, entre d'altres.[12]

En l'àmbit més íntim, Bladé no s'estava de reconèixer, especialment durant els primeríssims anys cinquanta, que trobava trista, tediosa, desesperançada i fins absurda la vida a Mèxic. En efecte, en les cartes que, des de la capital mexicana, el benissanetà envià al seu admirat mestre Francesc Pujols, hi expressava amb nitidesa l'enyorança desolada que sentia des d'«estranya contrada» i hi reiterava el desig vehement de retornar ben aviat a la pàtria, tan bon punt les circumstàncies familiars li ho permetessin:

> Nosaltres, els catalans d'Amèrica, en la nostra trista vida d'expatriats, seguim pensant en el destí de la Pàtria. Ja no tenim esma per a pensar en res més, reduïts com estem a la passivitat i a l'enyor. Com l'aimia de Jordi de Sant Jordi, portem gravada al front la imatge de la terra estimada i recordem els versos de l'alt poeta:
>
> Desert d'amics — de béns e de senyor,
>
> en estrany lloc — e en estranya encontrada...

11 «Vaig conèixer —explicava Bladé a Xavier Garcia— alguns intel·lectuals que freqüentaven l'Institut Français d'Amérique Latine i l'Alliance Française. Entre ells, Jules Romains, que vingué a donar una conferència. També vaig conèixer espanyols com el poeta León Felipe, Juan Rejano, Arana, etc. Dels mexicans, el gran Alfonso Reyes, el líder marxista Lombardo Toledano, que donava classes a la Universitat Obrera. Un altre professor era un romanès, Laszlo Radvani, casat amb l'escriptora Anna Seghers. I entre els catalans, Antoni M. Sbert —que feia la revista *España Nueva* on vaig col·laborar—, Josep Andreu i Abelló, Bosch Gimpera, Joan Sales i tot un futral.» (GARCIA, 1996: 67).

12 No disposem, malauradament, d'una relació exhaustiva dels articles publicats per Bladé en la premsa de l'exili i en els diaris mexicans. Caldria, en aquest sentit, fer-ne un buidatge sistemàtic, estudiar aquest corpus a fons, analitzar les reelaboracions del material dietarístic que dugué a terme Bladé i confrontar-lo amb el conjunt de la seva obra.

> Potser li estranyarà aquest atac de lirisme, però a mi de vegades em fan pensar en certes analogies. Aquests versos me'ls recordava fa un parell d'anys el nostre bon amic Rovira i Virgili i no sé fins a quan tindran actualitat. Les veus apagades que ens arriben de la terra sembla que no fan res més que repetir, a la seva manera, aquests dos versos com si tot Catalunya fos, ja no direm l'Amèrica, sinó l'«estrany lloc e l'estranya encontrada». Darrerament m'han deixat llegir unes impressions molt desolades de l'amic Riba que confirmen el que li dic. Ja sé que ell és poeta —i no un filòsof—, de manera que no m'estranya. (4 de juny de 1951)
>
> Per ací a Mèxic, la nostra vida segueix normalment, esperant sempre l'hora del retorn a la Pàtria. Hi ha potser, en aquest desig, una certa ingenuïtat, però no hi podem fer més. Malgrat tot (com dic en el pròleg al meu llibret sobre Benissanet), cal creure que hi ha dues coses que no ens poden prendre: el llenguatge i el paisatge. Ara més que abans comprenc la raó que tenia vostè quan feia del nostre paisatge el *substratum* de la nostra ànima. El paisatge ens fa, però la llengua és la nostra pròpia manera de ser. (19 d'agost de 1951)
>
> Als 46 anys (encara relativament suportables pel que toca a la situació de la màquina orgànica) necessito aquestes injeccions d'esperança i de confiança. A mi, és el pessimisme que se'm menja de viu en viu i —a estones— aquell amarg *taedium vitae* del qual, de vegades, no me'n treu ni el record del seu altíssim crit (crit de vostè): *Stetit angelus*... (29 de juny de 1953)

Al cap de catorze anys d'exili mexicà, el 1956, Bladé féu un viatge d'anada i tornada a terra catalana per explorar les possibilitats del retorn definitiu, tal com deixà constància a *Viatge a l'esperança* (1973).[13] Malgrat viure bé a Mèxic, en bona part gràcies a l'activitat professional de la seva dona, que muntà un consultori de ginecologia i es donà a conèixer com a doctora Font,

13 Aquesta obra fou distingida amb el Premi Concepció Rabell als Jocs Florals de l'any 1958, celebrats a Mendoza (República Argentina).

l'enyorança i l'obsessió per tornar a casa el corsecaven per dintre. El «viatge a l'esperança» del 1956 era, fet i fet, «experimental»: Bladé volia conèixer *in situ* com estava la situació per poder emprendre el camí del retorn i, mentrestant, deslliurar-se de l'enyorament (BLADÉ I DESUMVILA, 1973a: 11 i 1978: 285). Durant el viatge, s'endugué com a companyia dos llibres dels seus mestres més admirats: *Teatre de la Natura*, d'Antoni Rovira i Virgili, i el recull de poemes *Llunyania*, de Josep Carner.

Com a expatriat, confessava a *Viatge a l'esperança* que el retorn, si se'n volia gaudir o treure'n alguna conseqüència, havia de prendre's com «una experiència que s'ha de fer sense prejudicis, amb una certa capacitat d'oblit i d'una manera desinteressada» (BLADÉ I DESUMVILA, 1973a: 63). Bladé es trobava un país que, o bé no gosava recordar, o bé oblidava de pressa: «Del passat (de la guerra o d'abans de la guerra) no se'n parla, en públic, gaire. Aquesta actitud, en el fons, és el fruit de l'experiència (què se'n treu?) i també d'una certa complaença en l'oblit» (BLADÉ I DESUMVILA, 1973a: 71). Amb la seva fina ironia d'home estoic, Bladé topava amb una terra natal completament anestesiada: «la vibració política ni la crítica ídem no ensordeixen ningú i quan molts, escarmentats, han optat per la pau, la tranquil·litat i els bons aliments» (BLADÉ I DESUMVILA, 1973a: 81).

La «mutilació» de l'exili esdevenia no tan sols material, sinó també moral, perquè l'exiliat, quan tornava a casa en plena tardor de la vida, s'adonava que res no tornaria a ser com fou i que tot havia canviat irremissiblement. Però Bladé també tenia consciència que «ningú no pot desempallagar-se del passat com d'una manta vella, que el passat persisteix en el cor de l'home i que (com el noi i el jove que va ser i els quals no acaben de morir mai del tot mentre conserva un alè de vida) el passat no és mai mort d'una manera absoluta mentre hom se'n recorda» (BLADÉ I DESUMVILA, 1973a: 119). Així i tot, el benissanetà trobava la seva terra molt més «bonica» que no pas l'havia pogut imaginar —excepció feta, és clar, del sofriment de recuperar-la per raó de les

circumstàncies de l'exili (BLADÉ I DESUMVILA, 1973a: 148). Retornat novament a Mèxic, Bladé hi visqué cinc anys més, vençut per un enyorament que arribà a tenir efectes patològics o psicosomàtics, fins al retorn definitiu, que s'escaigué l'11 de febrer de 1961, dia en què Bladé embarcava, amb la seva dona, a Veracruz en el vaixell *Virgen de Guadalupe* que arribà a Bilbao el 7 de març.

MEMÒRIA ESPIRITUAL: DÍPTIC A FRANCESC PUJOLS

L'assaig *Geografia espiritual de Catalunya. El pensament de Francesc Pujols* fou escrit a Mèxic el 1943 a partir de les notes i els apunts presos de les conferències que el filòsof de la Torre de les Hores impartí a Montpeller el 1942 (BLADÉ I DESUMVILA, 2004). Guanyador del Premi Concepció Rabell als Jocs Florals de la Llengua Catalana de l'Havana el 1944, l'obra fou editada dins de la Biblioteca Catalana per Bartomeu Costa-Amic el mateix any. Com reconeix Bladé en les paraules preliminars, el volumet responia a una doble intenció: una de més íntima, «retre un homenatge secret a aquest home que, pels camins de l'exili, m'havia fet passar les millors estones de gaudi espiritual de la meva vida», i una altra de dimensió col·lectiva, «creure que es podia convertir igualment en un homenatge a la Pàtria circumstancialment perduda» (BLADÉ I DESUMVILA, 2004: 21).

La *Geografia espiritual de Catalunya* s'esforçava a apropiar-se amb la màxima fidelitat de l'estil pujolsià i mirava de «recordar, compaginar i lligar caps» per oferir la quinta essència del pensament del filòsof humorista amb l'objectiu darrer d'«ésser un testimoni de literatura d'exili en homenatge a la Pàtria llunyana i cada dia més a prop del cor» (BLADÉ I DESUMVILA, 2004: 35). Algunes de les idees teoritzades per Pujols a la *Geografia espiritual de Catalunya* sembla que devien ser compartides també per Bladé, especialment la concreció del liberalisme català com a «equilibri entre l'autoritat despòtica i l'anarquia antisocial» o la claredat «balmesiana», «assenyada, lliure de tot extrem i confusió» que

amara també la prosa bladeriana (BLADÉ I DESUMVILA, 2004: 55 i 69). Així mateix, algunes de les valoracions pujolsianes dels enfrontaments entre els cenacles polítics de l'exili montpellerí recorden les consideracions de Bladé sobre els mexicans: «quan els catalans obliden la seva ànima col·lectiva i es dediquen a actuar pel seu compte, i fins i tot quan actuen lligassats en el clos tancat dels clans polítics, donen al món manta vegada l'espectacle d'un desori integralment perfecte» (BLADÉ I DESUMVILA, 2004: 79).

La intensa relació amical amb el filòsof de Martorell i les llargues converses que Bladé hi mantingué durant l'estada a Montpeller, de les quals dóna fe *L'exiliada*, foren recollides amb minuciositat en l'extens volum *Francesc Pujols per ell mateix* (1967, reed. 2006), escrit i reescrit del 1943 al 1963. Aquesta biografia del filòsof naixia, com afirma el mateix Bladé en el pròleg, del «respecte i de l'admiració» cap a un personatge ben singular que, més enllà de l'anècdota, havia estat capaç de concebre un pensament que esdevenia un «magnífic testimoniatge d'inquietud espiritual en el marc de la cultura catalana moderna» i que havia contribuït a «augmentar el patrimoni de la tradició filosòfica de la nostra terra i a propagar-la» (BLADÉ I DESUMVILA, 2006a: 36). Consagrada a la peripècia vital d'un dels filòsofs més heterodoxos del pensament i les lletres catalanes, la biografia segueix el fil cronològic i, amb un gran esforç de sistematització i de claredat expositiva, posa en boca de Pujols mateix el relat més extens, documentat i aclaridor de què disposem sobre el seu pensament i la seva obra.[14]

MEMÒRIA COL·LECTIVA: L'ENYORANÇA DE LA TERRA NATAL

Durant el llarg exili mexicà, Bladé va escriure tres obres dedicades a evocar la geografia física i humana de la seva terra nadiua: *Benissanet* (1953), *Crònica del país natal* (1958) i *Gent de la Ribera*

14 Vegeu, sobre la relació amb el filòsof de la Torre de les Hores, BLADÉ I DESUMVILA, 2006a: 11-66 i 471-507.

d'Ebre (1971). L'enyor i l'esperança foren els dos estímuls més vigorosos que motivaren Bladé a recuperar, des d'«estranya contrada», el paradís perdut que la guerra havia fet desaparèixer potser per sempre. Els tres textos constitueixen, juntament amb *Viatge a l'esperança*, el que Xavier Garcia ha anomenat la «tetralogia» sobre el país natal en què la terra nadiua es converteix en una exquisida metonímia de la pàtria (GARCIA, 1996: 67).

Benissanet obtingué el Premi Cultura Catalana als Jocs Florals de París de 1950 i fou publicat inicialment per les Edicions Catalònia d'Avel·lí Artís i Balaguer a la Ciutat de Mèxic el 1953. Precedit de sengles citacions de *Tant que la terre durera*, d'Henri Troyat («Ils ne pourront tout de même pas changer la couleur du ciel et l'odeur de la terre...») i de la sardana *Per tu ploro*, de Joan Maragall («Ai del qui se'n va i no tornarà / mes també ai del qui perd l'amor»), el llibret és un intent de fixar el «paradís perdut» de la infantesa que «la maltempsada» s'endugué definitivament. En la «Nota preliminar» a la primera edició, Bladé convoca els seus mestres més estimats (Pompeu Fabra, Carles Riba, Antoni Rovira i Virgili) per expressar l'enyorança de la terra com un motiu vital i com una esperança que, a pesar de la circumstància personal, Catalunya romandrà «immoridora» perquè —seguint les tesis pujolsianes exposades a *Geografia espiritual de Catalunya*— conservava la geografia, la llengua —«l'ànima que ens aguanta»— i la voluntat dels catalans.[15]

Benissanet, un dels llibres més intimistes de Bladé, neix del record, l'esperança i l'enyor de la terra natal i duu dues dedicatòries, una a la seva esposa i l'altra al seu fill, ben explícites de la clau biogràfica que conté.[16] Mancat de la documentació necessària, hagué de refiar-se de la memòria i de la col·laboració dels

15 «Pel que fa als desterrats, ja ha estat dit que llur patriotisme sembla augmentar en proporció a l'allunyament en què es troben de la terra natal. I és que, de segur, lluny de la pàtria sentim, més que no pas quan hi vivíem, la seva unitat essencial, foses en una totes les valors, totes les primaveres. De tal manera, que si bé els catalans podem viure expatriats, com és demostrat, no arribem a sentir-nos mai despatriats» (BLADÉ I DESUMVILA, 2006b: 16). Sobre la famosa frase de Pompeu Fabra, pronunciada en la cloenda de la Setmana d'Estudis Catalans a Prada de Conflent, el 13 d'abril de 1947, «no cal abandonar ni la tasca ni l'esperança», vegeu BLADÉ I DESUMVILA, 1984: 450.

16 *Benissanet* era, segons que Bladé confessava a Riba en una carta del 6 de juny de 1952, «una feblesa de l'enyor» (GUARDIOLA [ed], 1991: 577, nota 4).

benissanetans exiliats a Mèxic. Amb alenada horaciana i virgiliana, Bladé traça una mena de geografia íntima de Benissanet en què constata l'efecte demolidor de la darrera guerra. En certa manera, la cenyida prosa bladeriana vol preservar la memòria del Benissanet anterior a la desfeta, del paisatge i de la gent del poble abans que la guerra en canviés la fesomia. L'evocació melangiosa del paisatge benissanetà, amarat de romanticisme, a la tardor o a l'hivern, pren una volada lírica, virgiliana, en la prosa de Bladé, que emfasitza la «dolça voluptat» de passejar al capvespre i admirar les tonalitats del paisatge que envolta el poble (BLADÉ I DESUMVILA, 2006b: 37).

La mirada de Bladé esdevé la d'«un fill del poble» que, amb els ulls tancats, sap les olors que fan els carrers en els diversos mesos de l'any i que, sense artificiositats, coneix de prop els costums, les aspiracions i els neguits de la gent benissanetana. L'elegia enraonada de l'exiliat eleva Benissanet a la categoria d'un espai i un temps mítics, «una època venturosa», dels quals descabdella estampes que han quedat fixades en la memòria per preservar-la i oferir-la en heretatge, però no oblida mai la realitat en què es fonamenta. Escrita en present, Bladé no amaga la primera persona, per bé que tampoc no l'exhibeix impúdicament i fins ben sovint s'escuda darrere del plural majestàtic. Rememora els canvis estacionals en el paisatge del seu poble i en els treballs de la seva gent i els contrasta amb la terra mexicana:

> Ací a Mèxic, país sense hivern, un no pot pensar en els mesos d'hivern a la nostra terra, sense sentir una impressió inefable. I és que, a desgrat de tot, als qui estem avesats als canvis del temps, ens agrada «veure» néixer i morir les temporades, ens plau aquella successió de les estacions de l'any i tenir consciència de la vida que passa... No sentir el pas del temps ni l'encís dels dies i el de les variacions naturals, perquè tot és igual i sense emoció, arriba a fer enyorar fins les hores de més mal temps a casa nostra, fins els dies de cerç i calamarsa. Davant d'aquesta lamentable monotonia d'un paisatge que sempre sembla el mateix, «en estrany lloc i en estranya contrada», és plaent recordar les estampes hivernals benissanetanes, el cel gris amb aquella mica de boira que puja del riu, els arbres descarnats, les postes de sol esvaïdes, les vetllades interminables, la cançó dels vents i les pluges, les llars flamejants, els nadals i les epifanies, els vells amics mai no oblidats, les cares estimades que ja no retrobarem, però que encara viuen en el record, potser perquè només es recorda allò que s'estima...[17]

Crònica del país natal (vida i mort d'un petit món), publicada el 1958, esdevé un complement perfecte de *Benissanet*. Hi evoca, en passat, el paisatge i la gent del seu poble amb una concisió expressiva i una contenció lírica extraordinàries; hi descriu també tot el ventall bigarrat de benissanetans que Bladé freqüentà durant la infantesa. L'epicentre deu ser l'avi Enric Desumvila, el primer mentor de l'escriptor de Benissanet, a partir del qual Bladé desgrana un enfilall d'històries particulars, de vivències anònimes, que contribueixen a definir un món perdut, harmònic en la seva varietat. Són vivències de batlles, jutges, tertulians del carrer de Bonaire, músics, escolars, etcètera, que corporitzen les mutacions del poble de resultes de la modernització, els canvis de tradicions i costums, de modes i quimeres o de formes de diversió (amb l'episodi memorable de l'arribada del cinema). Configuren així un retaule animat de la gent del poble, en què es projecten els canvis de paisatge, els espais de sociabilitat, i especialment d'iniciació a la vida adulta.

Dedicada «a la venerada memòria dels avis materns», el llibre és presentat per Francesc Pujols i encapçalat per una citació de Carner i una altra de Renan («On ne doit jamais écrire que de ce qu'on aime»). Com indica en la nota liminar intitulada ribianament «Per comprendre», Bladé confessava el seu somni de retornar, encara que fos en els darrers dies de la vida, al país natal on

17 Riba felicità Bladé per *Benissanet* en una carta datada a Barcelona el 17 de desembre de 1953, en què titllava el llibre d'«assaig de geografia sentimental molt reeixit» (GUARDIOLA [ed.], 1993: 99). A propòsit de *Crònica del país natal*, Riba també afirmà, en una carta datada a Barcelona el 14 de gener de 1959: «Tinc la vostra *Crònica*. Terres en certa manera també meves, per la gent de la qual porto sang! M'hi reconec sovint» (GUARDIOLA [ed.], 1993: 482).

voldria morir «per tal de descansar al costat dels seus» (BLADÉ I DESUMVILA, 1958: 12). I també deixà constància que la seva crònica es va escriure «en l'espera» del retorn «per tal d'alleujar-la i de retrobar, si és possible, el sentit que va tenir un quant temps la vida a la terra materna» (Ibidem). Bladé s'hi permet, fins i tot, alguna deriva emocional: «ningú no arribarà mai a saber com són de contents i bonics els camins de Catalunya mentre no en veu d'altres en país estrany els quals porten sovint al desert i a la mort, en tant que els de la terra natal sempre porten a casa» (BLADÉ I DESUMVILA, 1958: 66). Al final del volum, la ronda d'espectres fa mutis com en l'espriuana *Ronda de mort a Sinera*: «El temps lliscava com el vi gorja avall, com l'aigua pel riu, com els núvols pel cel, com els enterraments pel raval del Calvari. De vell no passava ningú. Així va desaparèixer el petit món evocat en aquestes pàgines» (BLADÉ I DESUMVILA, 1958: 205).

Gent de la Ribera d'Ebre. Artesans, pagesos, rodaires..., publicada per Pòrtic el 1971, duu una citació de *Les enfants humiliés*, de Georges Bernanos, que situa clarament la intencionalitat del volum: «tant que je vivrai, je tiendrai au pays comme à l'enfance, et lorsque la sève ne montera plus, toutes les feuilles tomberont d'un seul coup». *Gent de la Ribera d'Ebre* completa la geografia física i humana del país natal, escrita des de l'exili, amb el sobrepreu de l'enyor i l'intent de lluitar contra l'oblit. Com *Benissanet* i *Crònica del país natal*, torna a ser una fugida del present per trobar refugi en el passat i en la «regió secreta» de la infantesa i l'adolescència, en una època en què les barbàries del segle XX han frustrat les il·lusions de tota una generació com la de Bladé. Davant de la imprevisibilitat de l'exili, *Gent de la Ribera d'Ebre* recupera un passat, el de la preguerra, com una manera d'aferrar-s'hi i de deixar-ne memòria.

La galeria de gent riberenca, que és puntejada amb els seus referents estimats (Virgili, Montaigne, Lluís Nicolau d'Olwer, Rovira i Virgili), pertany al mateix espai i temps perduts d'abans de la guerra, un món propici a la felicitat que se situava als antípodes del «món actual del soroll i de la fúria» (BLADÉ I DESUMVILA, 2006b: 216). Si bé els artesans, els pagesos i els rodaires són de carn i ossos, la prosa de Bladé no s'està, com fa amb la vida pagesa, d'entonar un elogi de ressons virgilians en què remarca la diferència entre l'atrafegada, irrespirable i constrenyidora vida a ciutat i la llibertat de què gaudeix l'home del camp, integrat en els canvis i els cicles naturals, el ritme del temps (BLADÉ I DESUMVILA, 2006b: 247).

Bladé considera que Catalunya ha salvat la seva «ànima» perquè ha sabut mantenir assenyadament, bo i convertint-la en tradició, la seva singularitat jurídica i, d'aquesta manera, ha garantit la propietat en el camp català, com a obra de la voluntat humana contra la destrucció del temps: «Propietat equival a domini, i domini és encara, com antigament, sinònim de llibertat; domini sobre un petit bocí de l'Univers que l'home senyoreja a condició de fer-lo fructificar amb la suor del seu front sense menyscabar res de ningú i en profit col·lectiu» (BLADÉ I DESUMVILA, 2006b: 248). Més acostat al Virgili de les *Geòrgiques* que no pas a La Bruyère de *Les caractères ou les moeurs de ce siècle*, el «memorialista» Bladé no creu que la vida a pagès fos plena de dolçors, però tampoc no esdevenia tan amarga com semblava, ja que els homes de la terra —«suprems guardadors de la llengua» en forma de cançons i corrandes— hi continuaven essent fidels, a despit dels canvis i les dificultats dels nous temps que atemptaven contra la seva supervivència (BLADÉ I DESUMVILA, 2006b: 256).

MEMÒRIA ÍNTIMA: L'EPISTOLARI AMB ELS MESTRES I AMICS

La memòria més íntima i franca de Bladé pot espigolar-se per mitjà de les nombroses cartes que —deixant a banda Francesc Pujols— intercanvià amb escriptors amics com ara Antoni Rovira i Virgili o Carles Riba, dos dels mestres reconeguts. Val a dir que únicament podem fer-ne una aproximació parcial, ja que en-

cara no disposem de l'edició de tot l'epistolari bladerià, extens i molt ric, per poder reconstruir aquesta memòria més íntima amb exactitud.[18] Sigui com vulgui, bo i tenint en compte que aquest epistolari també participa de l'operació memorialística que esdevé el centre d'interès del conjunt de la seva obra, és innegable que l'intercanvi de missives amb Rovira i Virgili i amb Riba permet de comprendre millor les raons morals de la seva decisió de retornar a Catalunya i fins, en el cas del poeta barceloní, l'encoratjament a fer realitat el projecte de retorn a la pàtria (GUARDIOLA [ed.], 1993: 152, 238, 336 i 413, diverses targetes postals dels anys 1954-1956).

La relació epistolar que mantingué amb l'amic i mestre Rovira i Virgili ens ofereix un testimoni revelador de l'estat anímic i moral dels exiliats, que passà de la convicció que la victòria dels aliats en la Segona Guerra Mundial facilitaria un retorn imminent a Catalunya fins al desencís posterior a causa de la nova configuració de l'escaquer internacional. La confiança optimista en el retorn a la pàtria que expressava Rovira i Virgili, en les cartes escrites a Montpeller, contrastava amb el desencís i el pessimisme de Bladé, que enyorava la terra perduda i desitjava, des d'«estranya contrada» —parafrasejant, com hem vist, els versos de Jordi de Sant Jordi— de retornar-hi.[19] Rovira i Virgili hagué, tanmateix, de plegar-se a la realitat i admetre, l'estiu de 1947, que el «decaïment moral» s'havia instal·lat, ben explicablement, atès el nou context polític europeu, entre els exiliats (ROVIRA I VIRGILI, 2002: 448, carta datada el 4 de juny de 1947).

La situació dels contingents d'exiliats, com reconeixia Rovira i Virgili en una carta datada a Perpinyà, el 4 de maig de 1948, corria el perill que dispersés els catalans i els desarrelés de la

18 Sobre la relació de Bladé amb Rovira i Virgili durant l'estada a Montpeller, vegeu BLADÉ I DESUMVILA, 2006c: 112-115, 120, 125, 180, 195-201, 388, i a propòsit de la coneixença personal de Riba, vegeu BLADÉ I DESUMVILA, 1959: 298-301, 1973: 77-80. Rovira i Virgili li envià, des de Montpeller i, més tard, Perpinyà, diverses cartes entre el 3 d'octubre de 1945 i el 20 d'abril de 1949. Vegeu ROVIRA I VIRGILI, 2002. Pel que fa a l'epistolari ribià, és una mica més tardà i abraça des de l'1 d'abril de 1952 fins al 14 de gener de 1959. Vegeu GUARDIOLA [ed.], 1991. La primera carta de Bladé és una postal del 13 d'abril de 1942, des de Marsella, abans d'embarcar-se cap a Mèxic (GUARDIOLA [ed.], 1993: 553, nota 1).

19 ROVIRA I VIRGILI, 2002: 358 (carta datada el 3 d'octubre de 1945), 389 (carta datada el 28 de gener de 1946) i 412 (carta datada el 28 de maig de 1946).

terra pàtria (ROVIRA I VIRGILI, 2002: 554). La dilatació de l'exili i la complicació del panorama internacional feien que l'historiador tarragoní no blasmés els qui tornaven a casa, encara que creia que era d'admirar els qui es negaven a fer-ho «per esperit de resistència als intrusos», ja que el mal era «rebaixar-se, ajupir-se, des de dins o des de fora». La integritat moral de Rovira i Virgili es troba en la base de la decisió de Bladé de retornar «sense claudicació» (BLADÉ I DESUMVILA, 1973: 9).

L'intercanvi de cartes amb Riba, més concentrat en el temps, no assoleix el grau de sinceritat que va atènyer amb l'historiador tarragoní, per bé que no hi estalvià les expansions sentimentals, rares en la prosa pública bladeriana. En una carta datada a Mèxic D. F., el 15 d'agost de 1951, Bladé feia referència als «bons records de Montpeller» quan entrà en contacte amb el poeta de les *Elegies de Bierville* i li assegurava que, durant els deu primers anys de vida a l'exili americà, havia viscut, «espiritualment, del record d'aquells dies, d'aquelles converses, d'aquelles ensenyances que no podré oblidar mai» (GUARDIOLA [ed.], 1991: 553, nota 2).[20] Més tard, el 6 de desembre de 1952, Bladé també exposava la seva desesperança i amargor agreujats per les notícies que arribaven de l'Espanya franquista on el cardenal Segura, en una pastoral, havia blasmat «la llibertat de pensament» (GUARDIOLA [ed.], 1991: 605, nota 6).

De les lletres rebudes de Riba, Bladé n'extreia «una esperança plausible», com li confessà en una carta del 19 de març de 1953 (GUARDIOLA [ed.], 1993: 57, nota 2). Les dots d'observació i d'ironia de Bladé queden ratificades en la classificació que, a propòsit de les actituds dels exiliats, estampa en una carta datada el 19 de juliol de 1953, en la qual destriava «els enragés» («tot el que no sigui un retorn a banderes desplegades —i amb tot el panorama que això comportaria— no compta per a ells», ço és, els de *Quaderns de l'Exili*); «els «puritans»» («els que titllen de *provincialisme* qualsevulla actitud resignada o conformista»; «són els

20 «Els bons records de Montpeller» són aplegats en les llibretes inèdites, escrites a la ciutat nord-catalana els anys 1941 i 1942.

que ara preparen una anomenada *Conferència Nacional* a Mèxic»); «els que veuen amb simpatia tot el que es faci a l'Interior per tal de salvar el que es pugui i d'acord amb les circumstàncies» («són els de *Pont Blau* i *La Nostra Revista*»), i tota la gamma dels «oportunistes, indiferents, escèptics, negociants, etc.» (GUARDIOLA [ed.], 1993: 101, nota 2). Amb certes reticències, Bladé opinava que l'única col·laboració més o menys efectiva que es podia establir era amb el tercer grup, com de fet materialitzà amb els seus articles a *Pont Blau*, *Xaloc* o *La Nova Revista*.[21]

UNA CRÒNICA MORAL DEL PAÍS

Des de l'exili mexicà, Bladé emprengué un combat testimonial contra la desmemòria que aspirava a fixar en el paper les vicissituds sofertes pels exiliats catalans en «estranya contrada» i, amb enyorança, a invocar la pàtria perduda després de la desfeta republicana del 1939. El triple moviment de la memòria que es deriva d'aquesta voluntat de testimoniatge —l'espiritual, el col·lectiu i l'íntim— permeten de reconstruir la tensió moral de l'exili, la crònica d'un temps i d'un país escrita per un observador minuciós, atent, al servei d'una obra de cultura i de memòria col·lectives. Com confessava al seu amic Joan Baptista Xuriguera, en una carta escrita a Benissanet el 12 de setembre de 1975: «Sempre he escrit per a fer reviure alguna cosa que he cregut que valia la pena».

Crònica i evocació, comptat i debatut, en un mateix moviment contra l'extinció o, si més no, contra l'oblit. El memorialisme bla-

21 Riba trobà «justa, clara i útil» la classificació de les actituds dels exiliats i anotà amb ironia: «Res a fer amb els *enragés*: fan preveure enormitats» (GUARDIOLA [ed.], 1993: 99). Políticament, Bladé es mantingué fidel a Esquerra Republicana de Catalunya, almenys no durant els anys transitius, tal com confessà en una carta adreçada —avui encara inèdita— al seu amic Joan Baptista Xuriguera i signada a Tarragona el 4 d'abril de 1976: «continuo formant part d'E.R. de C. I em sembla que, si hagués d'actuar, seria del sector més decantat a les reformes socials. Per aquesta banda, no em fa por res, sempre que no es vulnerin les llibertats essencials i pròpies de la dignitat humana. Penso que els liberals, en sentit polític, anem més enllà del marxisme. O com ja deia Rovira i Virgili fa més de quaranta anys: allò que hi ha de més avançat en aquest moment a Europa (a Europa i al món) és ser liberal. I dic «més enllà del marxisme» perquè estic segur que els marxistes un dia descobriran que la cosa més «revolucionària» és, per ex., la llibertat de premsa, o el sufragi universal, etc.».

derià —en què la veu personal s'escuda darrere de la vivència i la voluntat de testimoniatge— pren una dimensió alhora individual i col·lectiva, autobiogràfica i històrica. Sense exhibicionismes malaltissos, el benissanetà trena una memòria multicairada, polifònica, primfilada, un document històric de totes totes excepcional sobre l'exili català i, per extensió, sobre un dels èxodes més injustos i salvatges de la història contemporània europea. Contribueix així, en temps de penúria i d'exili, de liquacions ideològiques i d'identitats imposades, a bastir una memòria compartida i a articular un sentit de país que, malgrat tot, no es resigna a deixar-se vèncer.

BIBLIOGRAFIA CITADA

AADD (2005), *La lliçó de l'Ebre. Conèixer Artur Bladé i Desumvila*, Daliner, 4, Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, Ribera d'Ebre.

BLADÉ I DESUMVILA, Artur (1958), *Crònica del país natal (Vida i mort d'un petit món)*, Biblioteca Selecta, 260, Selecta, Barcelona.

— (1959), «Tarda a casa Riba», *Pont Blau*, núm. 84-85 (octubre-novembre), p. 298-301.

— (1973a), *Viatge a l'esperança (Impressions d'un viatge a la nostra terra l'any 1956)*, Llibre de Butxaca, 74, Pòrtic, Barcelona.

— (1973b), «Amb Carles Riba a Montpeller», dins *In memoriam (1959-1969)*, Institut d'Estudis Hel·lènics / Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona / Ariel, Barcelona, p. 77-80.

— (1978), *La vida d'un català excepcional (Antoni Terré, de Móra d'Ebre)*, Nàrtex, 19, Pòrtic, Barcelona.

— (1981), *El meu Rovira i Virgili*, Capdavanters, Teide, Barcelona.

— (1984), *Antoni Rovira i Virgili i el seu temps*, Rafael Dalmau, Barcelona.

— (1993), *De l'exili a Mèxic*, La Mata de Jonc, 23, Curial, Barcelona.

— (2004), *Geografia espiritual de Catalunya. El pensament de Francesc Pujols*, Neopàtria, 2, Llibres de l'Índex, Barcelona.
— (2006a), *Francesc Pujols per ell mateix*, Brau, Figueres.
— (2006b), *Cicle de la terra natal I. Benissanet. Gent de la Ribera d'Ebre*, Obra Completa, 1, Cossetània, Valls.
— (2006c), *Cicle de l'exili I. L'exiliada*, Obra Completa, 2, Cossetània, Valls.
— (2007), *Versos de la guerra i de l'exili*, edició a cura de Joan Maria Pujals, Biblioteca Serra d'Or, 369, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
GARCIA, Xavier (1996), *El meu Artur Bladé. 25 anys d'amistat*, Clàssics Contemporanis, 5, El Mèdol, Tarragona.
GUARDIOLA, Carles-Jordi (ed. 1991), *Cartes de Carles Riba II: 1939-1952*, Biblioteca Filològica, 24, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
— (ed. 1993), *Cartes de Carles Riba III: 1953-1959*, Biblioteca Filològica, 28, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
MANENT, Albert (1976), *La literatura catalana a l'exili*, Biblioteca de Cultura Catalana, 24, Curial, Barcelona.
PLA BRUGAT, Dolores (2005), *Els exiliats catalans a Mèxic. Un estudi de la immigració republicana*, Recerca i Pensament, 11, Afers, Catarroja / Barcelona.
PUJADAS COMAS D'ARGEMIR, Roser (2006), «Exili, memòria i retorn: a propòsit d'Artur Bladé i Avel·lí Artís-Gener»; dins *Escritores, editoriales y revistas del exilio republicano de 1939*, edició de Manuel Aznar Soler, Sevilla, Grupo de Estudios del Exilio Literario de la Universidad Autónoma de Barcelona / Renacimiento, Biblioteca del Exilio. Anejos, 9, p. 113-119.
RIBAS, Frederic (1997), «El pensament d'Artur Bladé i Desumvila», *Revista de Catalunya*, núm. 121 (setembre), p. 93-98.
RIERA LLORCA, Vicenç (1994), *Els exiliats catalans a Mèxic*, edició a cura de Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès, La Mata de Jonc, 29, Curial, Barcelona.

ROVIRA I VIRGILI, Antoni (2002), *Cartes de l'exili (1939-1949)*, compilació, transcripció i estudi per Maria Capdevila, Biblioteca Abat Oliba, 240, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
SINCA, Genís (2005), «Biografia essencial. Artur Bladé i Desumvila (1907-1995)», dins *La lliçó de l'Ebre. Conèixer Artur Bladé i Desumvila*, Centre d'Estudis, Ribera d'Ebre, p. 45-68.
— (2007), «Artur Bladé, l'escriptor dels exiliats», *Serra d'Or*, núm. 567 (març), p. 15-17.
SOLÉ, Felip; PUJOL, Enric (2007), *Exilis*, Televisió de Catalunya / Angle, Barcelona / Manresa.